

ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК

УДК 316.346.32

Клименко, О., Вайсман-Сахнюк, О. О. (2023). Ключові теорії етносоціології у висвітленні етногенезу українського народу. *Соціологічні студії*, 1 (22), 15–25. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2023-01-15-25>

Ключові теорії етносоціології у висвітленні етногенезу українського народу

Олена Клименко –
*доктор соц. наук, професор, ст. наук,
співробітник ІС НАН України*

Olena Klymenko –
*PhD in Sociology, Professor, senior
researcher of the Department of Social
Expertise, Institute of Sociology of the
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine.*
E-mail: klimenkoelens@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8560-8642>

Олександра Ольга Вайсман-Сахнюк –
*магістр права, голова Чиказької філії
Науково-дослідного інституту
українознавства*

Alexandra Olga Vaysman-Sakhniuk –
*Master of Law, Head of the Chicago
Branch of the Research Institute of
Ukrainian Studies, Illinois, Chicago, USA.*
E-mail: aleksandravajsmansahnuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4352-8937>

Мета статті – вивчення ключових наукових парадигм етногенезу українського народу в контексті розвитку етносоціологічних теорій. У статті проаналізовано проблему багатовекторності наукових підходів щодо формування етносу та міжетнічної взаємодії. Зроблено спробу співвіднести методологічні можливості культурного й структурного підходів етносоціологічних досліджень щодо формування соціальних передумов виникнення української політичної нації.

Також описано ключові концепції етногенезу з урахуванням можливих методологічних та ідеологічних варіацій, які обумовлюють соціальний характер соціальної взаємодії під час прийняття соціумом рішення про вибір етнічності. Окрім того, у статті висвітлено дві основні концептуальні позиції науковців, що пояснюють поняття «етногенез» й «етнос»: «примордіалізм» та «конструктивізм». Це набуває особливої актуальності в умовах активного ведення інформаційної війни країною-агресоркою проти української державності й історичної спадщини українського народу.

DOI: 10.29038/2306-3971-2023-01-15-25

Received: April, 2023
1st Revision: April, 2023
Accepted: May, 2023

Ключові слова: етносоціологія, етногенез, соціальна взаємодія, поведінкові стратегії.

Klymenko Olena, Vaysman-Sakhniuk Alexandra Olga. Key Theories of Ethnosociology in Highlighting the Ethnogenesis of the Ukrainian People. The purpose of the article is to study the key scientific paradigms of the ethnogenesis of the Ukrainian people in the context of the development of ethnosociological theories. The article analyzes the problem of the multi-vector nature of scientific approaches to the formation of ethnicity and inter-ethnic interaction. The author has made an attempt to correlate the methodological possibilities of cultural and structural approaches of ethnosociological research in relation to the formation of social prerequisites for the emergence of the Ukrainian political nation.

The key concepts of ethnogenesis were also described, taking into account possible methodological and ideological variations that determine the social nature of social interaction during the decision-making process of choosing ethnicity. In addition, the article highlights two main conceptual positions of scientists explaining the concepts of «ethnogenesis» and «ethnos»: «primordialism» and «constructivism». «Primordialism» presupposes the real existence of ethnic groups, and also proceeds from the common consanguineous origin of all members of the ethnic group. The concept of «constructivism» (instrumentalism) insists that an ethnos can be constructed, and this is done, as a rule, by the elite. The most modern and at the same time debatable ethno-institutional constructivist approach was also described, in which ethnogenesis is seen as the process of formation of ethnic groups through social ethno-institutions. This becomes particularly relevant in the conditions of active information warfare by the aggressor country against Ukrainian statehood and the historical heritage of the Ukrainian people.

Key words: ethnosociology, ethnogenesis, social interaction, behavioral strategies.

ВСТУП

Повномасштабний наступ росії на Україну, який розпочався 24 лютого 2022 р., триває вже понад півтора року. Війська країни агресорки продовжують знищувати наших захисників, стирати з мапи українські міста, перетворюючи їх у руїни, цинічно вбивати мирне населення, вивозити до рф українських дітей, здійснювати акти тероризму у вигляді штучно створених масштабних техногенних катастроф. Масові бомбардування завдають шкоди не лише інфраструктурі й промисловим об'єктам нашої держави, вони регулярно забирають життя пересічних громадян. Однак, попри дії загарбників, українці продовжують робити все можливе для здобуття перемоги над ворогом, завдячуючи міжнародній підтримці України, зокрема з боку країн Євросоюзу. У таких складних умовах українська політична нація консолідується й загартовується. За даними соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, абсолютна більшість українців – 95,7 % – упевнені в перемозі України (Моніторинг..., 2022). Наше суспільство вперше за 31 рік незалежності демонструє монолітну єдність думок і надзвичайно високий рівень національної свідомості, оскільки розбіжності в сприйнятті ситуації настільки мінімальні, що не дають можливості науковцям виокремити більш-менш стійкі тенденції в регіональних суперечностях, статевих та вікових особливостях сприйняття соціальної реальності. Однак, незважаючи на високий рівень консолідації, в умовах російської збройної агресії актуальними залишаються впливи маніпулятивних технологій країни-агресорки, пропаганда якої активно розповсюджує історичні міфологеми, здійснює підміни та фальсифікації фактів походження українського народу й державності.

Із метою обґрунтування ідеологічної необхідності нинішньої російської військової агресії як акту повернення історичного центру слов'янської цивілізації до складу держави, яка претендує залишити за собою статус «збирача земель руських», рф активно здійснює інформаційні атаки щодо питання етногенезу українського народу й формування української нації.

Оскільки метафізика всієї російської державності ґрунтується на відвертій історичній фальсифікації, сконструйованій на спробах установавання генетичних зав'язків із прийшлими на Русь варягами та необхідністю повернути Київ як ключове для історії слов'ян місто, особливої актуальності набуває вивчення базових наукових парадигм етносоціології для розробки адекватної реаліям сьогодення методології висвітлення етногенезу українського народу.

1. АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЦІЄЇ ПРОБЛЕМИ

Уперше термін «етногенез» уведено до наукового обігу лінгвістом-сходознавцем, археологом М. Марром у 1920-ті роки ХХ ст. разом з аналогічним, на його думку, «глоттогенезом», визначенням процесу мовотворення. Ентомологія «етногенезу» бере витoki від грецьких слів «ἔθνος» – «плем'я», «народ» і «γένεσις» – «походження». У сучасній науці під етногенезом розуміють процес формування етнічної спільності (етносу), заснованої на базі різних етнічних компонентів, хоча в буквальному перекладі він має трактування – «походження народів» (Марр, 1920).

На нашу думку, під етногенезом можемо розуміти історичний процес формування етносу як соціального організму, котрий характеризується специфічними етнокультурними взаємодіями, у результаті яких відбувається формування та розвиток народу, що протікає у двох формах: еволюції

етносу (тобто в процесі повільної, постійної зміни якісних і кількісних характеристик етносу) та трансформації етносу (під час різкої зміни ознак етносу аж до його перетворення й зникнення).

У рамках досліджень етногенезу, проведених А. Кохеном, запропоновано операційне та інтерактивне визначення етногенезу, у якому інтерактивний процес із приводу синхронно наявних регулярностей нормативної поведінки в суспільстві головною рушійною силою націєтворення (Cohen, 1974). На думку науковця, інтеракція відбувається під час соціальної взаємодії з представниками інших спільнот у межах загальної певної соціальної системи. Тому особливого значення для вивчення етногенезу набуває проблема визначення міжетнічних меж, котрі повинні мати чіткі культурні, просторові та соціальні маркери.

Соціологи І. Валлерстайн і Е. Балібар, розкриваючи теорію глобалізації, визначають етноси й національності як «продукт складного процесу – постійного соціального перетворення, що поєднує усвідомлення (етнічної свідомості) та соціально-правове визначення (етноінститути) (Balibar, Wallerstein, 1991). Науковці розглядали етноінститути як зведення неписаних правил, норм поведінки, табу й символів, що зумовлює необхідність проведення спостережень за соціальною поведінкою. Етногенез за таких умов розуміємо не лише як природний процес, оскільки на формування етногрупи впливає велика кількість факторів, а як вторинний, інструментальний, конструктивістський чи інституційний засіб етносоціальної адаптації, що виникає внаслідок активної соціальної взаємодії.

Науковий дискурс щодо вивчення проблем етногенезу має широкі міждисциплінарні зв'язки, які ґрунтуються на історичному, антропологічному та соціологічному знанні. На думку Л. Фонтеллай, процеси акультурації під впливом прогресу неминуче перетворюються в асиміляцію, прикладом чого була історія корінних народів Америки, процедурний характер формування й зникнення соціальних ідентичностей яких актуалізував вивчення особливостей соціальної взаємодії між завойовниками та автохтонними етнічними спільнотами в контексті формування прихованого соціального напруження (Fontellai, 2020).

У XXI ст. зроблено спробу спростувати значущість глобалізаційних впливів на розвиток етносів. Так, Ю. Смельянова звернула увагу на суперечності між «процесами глобалізації й регіоналізації», які призводять до конкуренції двох концептів – соціальної реальності та культури. Це дало змогу по-новому висвітлити різноманіття соціальної міжетнічної взаємодії в рамках культурного й етнокультурного досвіду (Смельянова, 2019).

Розглядаючи процес етногенезу в контексті виробництва «благ управління» в ситуаціях, коли держава слабка або відсутня, В. Гелосо й Л. Руанет звернули увагу на проблему соціальної дистанції між різнорідними групами, що функціонує у вигляді бар'єру для торгівлі та забезпечення суспільних благ. На думку науковців, формування нових етнічних груп може бути певною інвестицією в управління (Geloso, Rouanet, 2023). Дослідження етнічних процесів останнім часом зазнало повного оновлення на кількох рівнях – від аналізу становлення та розвитку конкретних етносів до радикального перегляду методології, що актуалізував Г. Морено, який запропонував сучасним науковцям відійти від традиційних підходів у виявленні й характеристиці окремих етнічних груп і соціальних організацій («плем'я», «клан» тощо) та перейти до детального вивчення їхніх моделей взаємодії з іншими соціальними групами (домінування, акультурація, асиміляція, опір центру з боку периферії) (Moreno, 2018).

Підбиваючи підсумок, можемо сказати, що науковий доробок етносоціології щодо процесу етногенезу поділяє етнічні процеси на два основні напрями соціальної взаємодії – етнічні об'єднання (культурне й мовне зближення, нівелювання наявних відмінностей) та етнічний поділ (відчуження й сепарація від базового етносу на підставі будь-яких розбіжностей).

2. МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА

Методологічна база статті включає вторинний аналіз кількісних соціологічних досліджень, зокрема:

– результати щорічного соціологічного моніторингу «Українське суспільство»: громадська думка в Україні після 10 місяців війни», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення Інституту соціології НАН України 19–25 грудня 2022 р. методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютерної обробки (computer-assisted telephone interviews, CATI) і

винятково за мобільними телефонними номерами ($n = 2000$) на всій території України, за винятком тимчасово окупованих регіонів, відповідно до демографічної структури, що існувала на початок широкомасштабної війни РФ проти України (Моніторинг..., 2022);

– всеукраїнське опитування громадської думки «Показники національно-громадянської української ідентичності», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 6–20 липня 2022 р. методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютерної обробки (computer-assisted telephone interviews, CATI) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів (із випадковою генерацією телефонних номерів і подальшим статистичним зважуванням) ($n = 2000$) серед респондентів, котрі мешкають у всіх регіонах України, окрім тимчасово окупованих територій (Дембіцький, 2022).

Окрім того, здійснено історіографічний аналіз першоджерел етносоціологічного дискурсу, що висвітлюють механізми формування етносів, форми міжетнічної взаємодії, які ведуть до об'єднання та роз'єднання етносів тощо. Залежно від виокремлених аспекту досліджень і методологічних підходів виокремлено та узагальнено теорії етногенезу.

Метою статті є вивчення ключових теорій етносоціології, найбільш актуальних для висвітлення етногенезу українського народу.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ: ОБҐРУНТУВАННЯ Й ДИСКУСІЯ

3.1. Складові частини міжетнічної взаємодії

У рамках сучасної етносоціології визнаються кілька основних механізмів формування етносів, відповідно до яких відбулося виникнення наукових парадигм.

1. Інтеграція передбачає, що процес формування етносу включає в себе об'єднання різних етнічних спільнот, а отже, відбувається або шляхом змішування базового етносу з прийшлим, або за рахунок інтеграції рівноетнічних груп іммігрантів.

2. Диференціація виникає за умов, коли з великого етносу за якихось певних обставин «відколюється» частина, яка певний час була ізольованою від загального етнічного анклаву, або великий етнос під впливом певних економічних, соціальних, політичних чи культурних процесів розпадається на кілька дрібніших.

3. Трансформація відбувається за умов, коли базовий етнос у нових історичних умовах та за певних кризових обставин, асимілюючи нові іноетнічні включення, перетворюється на нову етнокультурну спільність та утворює консолідовану політичну націю (Smith, 1991).

У науковій літературі відсутнє чітке виділення ключових факторів етногенезу. Нам удалося виокремити лише певні групи факторів, жоден із яких не є визначальним, проте в кожному конкретному випадку може мати вирішальне значення. Отже, ми визначили шість груп взаємозалежних факторів, котрі так чи інакше є визначальними в міжетнічних взаєминах, а саме:

– історичні обставини – перебіг історичних подій, у рамках яких формувалась етнічна структура; історичні події, що стали символічними для формування етносу та нації; особливості історико-соціального розвитку суспільств, включених у міжетнічну взаємодію;

– політичні умови – принципи й форми державного устрою, характер політичного устрою, державної національної політики та становлення на міжнародній арені;

– соціально-економічний розвиток – взаємозв'язок соціальної й економічної стратифікації з етнічними процесами; вплив соціально-економічних змін на формування етнічного самовизначення; етнічний фактор у соціальній мобільності та економічних можливостях;

– культурний розвиток – збереження етнічних традицій і культурного спадку; традиційні культурні норми; культурні коди, міфи та стереотипи;

– соціальні нерівності – мотиваційні підходи, які формує економічна діяльність; соціальна стратифікація як обмеження в доступі до економічних благ; міжгрупова дискримінація за етнічними ознаками;

– ситуативні фактори – моменти соціальної кризи, коли етнічні групи мають спільні цілі, інтереси й напряду залежать від ефективності та інтенсивності соціальної взаємодії.

У рамках етносоціологічного дискурсу вирізняють кілька форм міжетнічної взаємодії, що веде до об'єднання.

1. Етнічна фузія – етнотрансформаційний процес злиття кількох раніше самостійних етносів, споріднених за мовою та культурою, у єдиний новий, більший етнос.

2. Етнічна консолідація – етнорволюційний процес, спрямований на внутрішнє згуртування більш значного етносу в ході згладжування відмінностей між наявними всередині нього локальними (регіональними) групами, однак не передбачає зміну етнічної самосвідомості.

3. Етнічна асиміляція – широко розповсюджена в економічно розвинених країнах, суспільства яких змушені поглинати значну кількість мігрантів, котрі в результаті активної соціальної взаємодії змушені відмовлятися від власної етнічної ідентичності та переймати мову, культурні традиції й спосіб життя базового етносу. Для асимільованої сторони це етнотрансформаційний процес, для асимілюючої – етнорволюційний (Evan, 1997).

Разом з етнічним об'єднанням у процесі етногенезу може виникати й протилежна тенденція етнічного поділу, що найчастіше має такі форми.

1. Етнічна депривація – поділ єдиного раніше етносу на кілька більш-менш рівних частин, у результаті якого жоден із нових етносів повністю не ототожнює себе зі старим.

2. Етнічна сепарація – відокремлення від етнічної спільності порівняно невеликої частини соціуму, що згодом перетворюється на самостійний етнос.

Отже, у процесі етногенезу соціальні взаємодії відбуваються в декілька стадій і детермінуються під впливом комплексу факторів різноманітного характеру, у результаті чого строката етнічна картина змінюється: виникають нові етноси та етнічні групи, завершують своє формування в нації – старі. На думку Р. Говричарна, розглядаючи питання, які виникають під час формування та розвитку етносу, учені залишають поза увагою спосіб соціальної взаємодії між етнічними спільнотами в просторі, місці, масштабах і середовищі, що є помилкою, оскільки не враховує аспекти латентної етнічності (Gowricharn, 2022).

Незважаючи на те, що концепції етногенезу в науковому обігу є багато, однак активний розвиток суспільства створює умови для відкриття нових теорій та парадигм, удосконалення й подальшого розвитку тих, що вже існують, тому на сьогодні потрібні більш ґрунтовні дослідження деяких конкретних аспектів, варіацій та рефлексій, котрі виникають у процесі етнотворення.

3.2. Теорії міжетнічної взаємодії

Специфіку формування етнокультурного простору України та особливості взаємодії його структурних елементів в умовах війни, на нашу думку, треба досліджувати за допомогою таких теоретичних конструктів, як оцінка рівня усвідомлення національної ідентичності й приналежності; визначення особливостей формування національної свідомості (дослідження специфічних умов усвідомлення власної національної приналежності); установлення рівня володіння мовою; оцінка можливості взаєморозуміння – ставлення до культури, мови та традицій домінуючого етносу. Тому, на наше переконання, ключовою для наукового пошуку може стати теорія «міжетнічної взаємодії», у рамках якої виокремилися такі дві групи наукових концепцій, як:

– культурна, яка ґрунтується на протиставленні традиційної етнічної спільності процесам стирання культурних меж в умовах цифрового суспільства, як результат виникнення концепції **аккультурації й мобілізації**;

– структурна, в основу якої покладено дослідження конфліктної міжетнічної взаємодії, що відображено у створенні концепцій **інтегрованості та внутрішнього колоніалізму**.

1. Концепція «аккультурації» детально описана американськими культурними антропологами К. Рідлі, Д. Лінглом та М. Херсковіцем у 30-х роках ХХ ст., що сприяла створенню багатовимірної моделі формування полікультурних просторів шляхом поєднання вивчення характерних особливостей соціальної взаємодії в рамках трьох основних вимірів:

– етнонаціонального, за допомогою котрого соціологи визначають наявність або відсутність у конкретному суспільстві культур певних етнічних груп, їх розмаїття й унікальність;

– територіального, що дає уявлення про реальне географічне розміщення осередків соціальної взаємодії певних етнічних культур, визначає ареали їх розповсюдження та межі впливу на базову культуру;

– соціокультурного, відповідно до якого розкривається співвідношення культури творення одного етносу й рівня її сприйняття іншими (Redfield, Linton, & Herskovits, 1936).

Під впливом цих учених аж до сьогодні під акультурацією розуміємо процес, у ході якого одна етнічна група, вступаючи в тривалий і безпосередній контакти з іншою етнічною групою, змінює свою початкову культурну модель, відповідно до якої формування етнокультурного простору відбувається в єдності та взаємозв'язку з іншими соціальними просторами, а отже, соціологічне дослідження повинне комплексно охоплювати співвідношення етнонаціонального до соціокультурного, згідно з чим відбувається корегування усталених комунікативних міжпоколінних зв'язків, реанімація звичаїв, традицій і норм спілкування та їх адаптація до сучасних умов з урахуванням етнічної специфіки напрацювання нових ціннісних орієнтацій, відтворення традиційного способу життя (Redfield, Linton, & Herskovits, 1936). У загальноукраїнському контексті може йтися про співвідношення етнонаціонального й етнокультурного просторів до реалій життя суспільства. Структура етнокультурного простору України складається з підструктур, утворених етнокультурними просторами її регіонів. При цьому етнонаціональний та етнокультурний простори України загалом не є ідентичними, хоча в регіонах вони подекуди збігаються. У процес формування етнокультурного простору України на сьогодні включено як численні етнічні групи, так і нечисленні, а також етнокультурні спільноти, що не мають статусу меншин, проте відрізняються від більшості етнічно або автентичним способом життя. Однак треба зауважити, що російська військова агресія проти української державності стала консолідуючим чинником, який дав змогу завершити процес формування політичної нації й остаточного об'єднання етнокультурного простору шляхом створення стійкої загальнонаціональної ідентичності.

За даними щорічного всеукраїнське опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України з 2000 р. по 2022 р., в Україні громадянська ідентичність зростає удвічі – із 41,0 до 84,6 % відповідно (рис. 1) (Дембіцький, 2022).

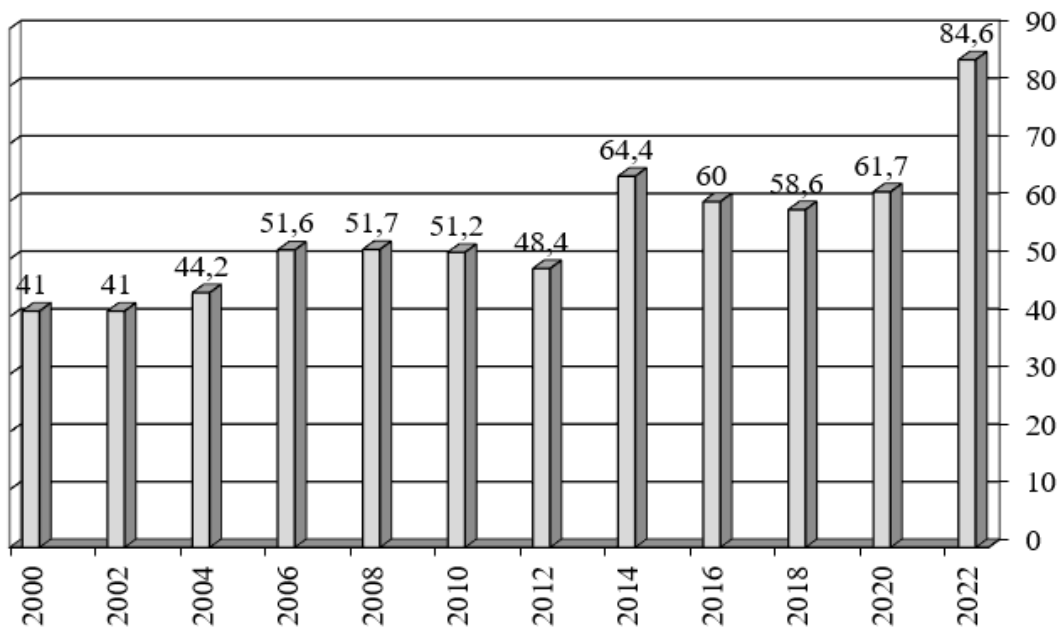

Рис. 1. Динаміка громадянської ідентичності населення України у 2000–2023 рр. (%) (Дембіцький, 2022)

У науковій публікації «Особливості консолідації української нації в умовах децентралізації» (Features of consolidation of the Ukrainian nation in the conditions of decentralization) українські соціологи, досліджуючи перебіг однієї з реформ децентралізації органів місцевого самоврядування, констатували, що перспективи формування стійкої загальнонаціональної ідентичності громадян України залежать від взаємостосунків двох етносів – українців і росіян. Це дало авторам можливість спрогнозувати умови для консолідації української нації, заперечуючи вірогідність виникнення сепаративних тенденцій на локальному регіональному рівні в умовах військової агресії з боку рф (Salnikova, Klymenko, & Yemeljanova, 2021).

2. Концепція «етнічної мобілізації» розглядає проблеми міжетнічних взаємодій усередині поліетнічних держав, метою політики яких є їх зміцнення та вдосконалення. Під етнічною мобілізацією розуміємо процес посилення групової згуртованості на основі етнічної ідентичності, що забезпечує групі цілісність, узгодженість дій і певним чином протиставляє етнічну групу іншим соціокультурним спільнотам. Велике значення ці концепції надають діяльності центрального уряду щодо утвердження та поширення загальнонаціональної політичної культури – найефективнішого засобу, що забезпечує етнічну консолідацію суспільства.

Засновниця концепції етнічної мобілізації Сьюзан Олзак у 80-х роках ХХ ст. зазначала, що постійної культурної взаємодії між етнічними спільнотами й групами недостатньо для досягнення повної національної інтеграції. Тому уряди багатонаціональних держав намагаються використовувати всі свої владні можливості для того, щоб схилити інертні, традиційно замкнуті етнокультурні групи до прийняття культури «титової» нації (Olzak, 1983). Найкраще поставленої мети можна досягти завдяки зверненню до популярних національних символів й історичних цінностей, популяризації яких відбувається за допомогою активної пропаганди. Контроль за ЗМІ дає змогу будь-якому уряду стимулювати почуття національної ідентифікації, централізувати свою владу, підвищувати статус деяких груп за рахунок інших і маніпулювати процесом міжетнічних відносин. Яскравим прикладом реалізації зазначеної концепції шляхом активної пропаганди є рф у ХХІ ст. В Україні ситуація принципово відрізняється, що підтверджують результати численних соціологічних опитувань (рис. 2).

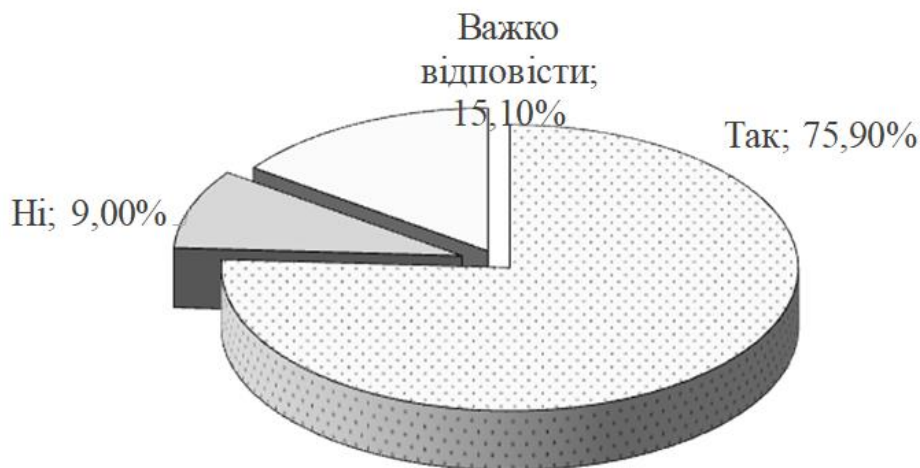

Рис. 2. Відповіді на питання: «Чи можуть сьогодні українці вільно висловлювати свої політичні погляди?» станом на 2022 р. (%) (Моніторинг..., 2022)

Отже, концепція «етнічної мобілізації» провідну роль у процесі етногенезу відводить політичним елітам, які безпосередньо впливають на форми соціальної взаємодії через управління соціальною, економічною та культурною сферами життя суспільства.

3. Концепція «інтегративності» виникла завдяки неможливості пояснити перебіг етнічних процесів лише одними культурними та історичними факторами. У сучасних інформаційних суспільствах активна цифровізація створює більш ніж сприятливі умови і для цілеспрямованої акультурації, і для культурної адаптації, що здійснюється шляхом інформаційних технологій, які дають змогу прискорити соціальну мобілізацію шляхом оптимізації міжкультурної взаємодії. Проте етнічний традиціоналізм у розвинених суспільствах зберігається, а етнічний сепаратизм може навіть зростати. Нині науковці все частіше звертають увагу на соціально-економічні фактори міжетнічної взаємодії (Renan, 2018).

Відповідно до концепції «інтегративності» периферійні етнічні спільноті, які виступають за традиціоналізм, зазвичай бувають слабоінтегровані в соціально-економічну структуру інформаційного суспільства, що й породжує міжетнічну напруженість, котра ідеологічно прикривається традиційними культурними символами, міфами та стереотипами. У зазначеному сенсі однією з

ключових проблем етнічної інтеграції є її зведення до економічної інтеграції в рамках базового етносу. За умов, коли виникає необхідність уключення певної етнічної спільноти до державної системи економічних зв'язків, існує велика вірогідність того, що після досягнення економічної рівноваги та налагодження якісної й ефективної економічної взаємодії виникнуть умови для культурної інтеграції.

Потрібно зауважити, що концепція «інтегративності» може бути залучена в процес вивчення окремих етнічних процесів і ситуацій, однак, незважаючи на це, не є універсальною для комплексного всебічного вивчення міжетнічної взаємодії в контексті висвітлення процесів етногенезу. Етнос може бути цілком інтегрованим у соціально-економічну систему, але при цьому брати активну участь у сепаратистських рухах.

4. Концепція «внутрішнього колоніалізму» дає можливість науковцям акцентувати увагу на вивченні механізмів культурної колонізації, які виявляються тоді, коли представники будь-якої культури через різні причини (наприклад технічної, численної чи військової переваги) опиняються на чужій території та починають активно нав'язувати свої власні культурні цінності, норми й моделі поведінки місцевим етнічним групам або базовому етносу.

Потрібно зазначити, що в цьому контексті сам термін «колонізація» не має ні політичного, ні оцінного значення, а є просто описом певного типу взаємодії різних етнокультурних систем. «Колоніальна взаємодія» зазвичай передбачає панування правлячих етнічних спільнот над етносом, що стоїть на нижчому рівні економічного, політичного, соціального чи культурного розвитку. Панування виправдовується расовою, етнічною чи культурною перевагою, за якої панівне становище узаконюється не лише військовою силою, задіяною для підтримки політичної стабільності, а й комплексом расових і культурних стереотипів. Зазвичай домінуюча етнічна група практикує дискримінацію стосовно культурно відмінних від неї етнічних спільнот, що відтворює у викривленій формі соціально-економічну нерівність та призводить до етнічної стратифікації й диференціації за мовними, культурними чи релігійними ознаками. Цей тип концепцій дає можливість пояснити причини російської збройної агресії проти українського народу та нашої державності, оскільки дає можливість науковцям враховувати такі приховані чинники міжетнічних відносин, як історичні традиції, географічне середовище, етнопсихологічні настанови, стійкі стереотипи у взаєминах між етнічними спільнотами тощо.

Отже, наукова парадигма «міжетнічної взаємодії» для соціології не є новою, однак реалії сьогодення обумовили необхідність перегляду деяких її аспектів, що пов'язано з російською збройною агресією проти нашої держави й фактами відвертого винищення українців і зазіхання на незалежність України. Оскільки військові дії ускладнюють процеси вибору особистістю стилів поведінки, докорінно змінюючи стратегії соціальної дії, а раніше напрацьовані методи пристосування не діють, то соціальна реальність потребує створення нових моделей адаптації, формування нових форм соціальної (зокрема міжетнічної) взаємодії.

3.3. Теорія етнічної маргінальності (етнофункціональної неузгодженості)

На початку ХХІ ст. в рамках наукового дискурсу сформульовано теорію етнічної маргінальності, яка бере свій початок із концепції етногенетичних викривлень, розробленої ще на початку ХХ ст. Г. Лебоном. Саме в цей історичний період набули розповсюдження кризові процеси в національних культурах, що змусили науковців говорити про прояв маргінальних властивостей особистості. Відповідно до прикладних соціологічних досліджень, найбільш послідовним утіленням у життя зазначеного наукового дискурсу стала методологія, розроблена саме Г. Лебоном, яка виходила з того, що всі або більшість соціальних дефектів суспільства (наркоманія, алкоголізм, проституція, а також злочинність) – це ніщо інше, як результат невдалої міжетнічної чи міжрасової взаємодії, котра призводить до відповідних генетичних порушень у структурі свідомості конкретної людини, котрі вона передає в спадок нащадкам (Le Bon, 2011). Філософське обґрунтування цієї позиції описано вже в працях італійського кримінолога Ч. Ломброзо.

Сама концепція маргінальності як така була запропонована в 30-х роках Р. Парком і розвинена в 60-х роках ХХ ст. Е. Стоунквістом. Найбільш поширене розуміння маргінальності як відхилення від норми, віддалення від деякого символічного центру ціннісної системи координат навів саме Р. Прак у 1928 р. в есе «Людська міграція та маргінальна людина» (Park, 1928).

Поняття маргінальності походить від латинського «margo», що в перекладі трактується як край – кордон, окраїна. Відповідно до класичного наукового трактування «маргінальність особистості» може показувати ставлення індивіда до будь-яких об'єктів, зокрема й до буття загалом, а отже, віддзеркалюється у вигляді усвідомлення та здатне призвести до несвідомих психологічних конфліктів, у результаті яких формуються етнофункціональні неузгодженості, створюючи психологічну схильність або вразливість до емоційних і психічних розладів. Етнофункціональні неузгодженості в психологічному сенсі вказують на наявність етнічної маргінальності особистості.

В Україні першим звернув увагу науковців на проблему етнічної маргінальності М. Шульга (2000) у статті «Маргінальність як криза ідентичності». Під цим терміном він розумів неузгодженість у системі відносин людини до елементів етнічної культури та соціальних реалій навколишнього середовища – одночасна приналежність двом етнічним культурам, що породжує подвійну етнічну самосвідомість.

Розглядаючи етнічну маргіналізацію як процес утрати об'єктивної приналежності до певної етнічної спільноти, результатом чого є не наступне суб'єктивне входження до неї, а поверхове володіння зовнішніми формами її культури без проникнення в саму етнічну ментальність, ми приходимо до висновку, що потрібно розрізнити етнічну маргінальність (як певний стан етносу або певної його частини) й етнічну маргіналізацію (як процес, що триває в конкретний історичний момент).

Проблема вивчення етнічної маргінальності – нова для етносоціології та має комплексний міждисциплінарний характер. На наш погляд, її витoki наявні в теорії акультурації, яка звертає увагу на побічні продукти взаємодії етнічних груп, зокрема на результати культурних впливів, як латентних, так і агресивних. Отже, процес маргіналізації етносу виникає за умов, коли певна етнічна група потрапляє в ситуацію життя «у двох світах» – традиційного етнічного середовища з його цінностями, законами, нормами, культурою, та етнічного середовища, із котрим за певних обставин вимушена вступати в тісну соціальну взаємодію, що провокує прийняття «інших» цінностей, норм, законів і культури. Так, Е. Стоунквіст звертає увагу на той факт, що етнічні групи, котрі живуть «на краю кожної з культур», мимоволі утворюють етномаргінальне середовище – місце, у якому переплітаються дві культури й таким чином виникає простір, що поєднує особливості обох культур та породжує подвійну етнічну самосвідомість і подвійні стандарти життя (Stonequist, 1937).

Зауважимо, що не треба плутати етномаргінальність з асиміляцією – процесом утрати об'єктивної приналежності до певної етнічної спільноти, оскільки результатом етномаргіналізації не є суб'єктивне входження в іншу спільність, а лише поверхове володіння зовнішніми формами без усвідомлення й прийняття етнічної ментальності.

Цікавим прикладом розповсюдження етнічної маргінальності є рф, де на рівні державної політики відбувається агресивна експансія культури домінуючої нації над етнічно специфічними традиційними культурами. У російських умовах етнічна маргінальність провокує творення певного виду уніфікованої культури, спрямованої на об'єднання російськомовного населення.

Зазвичай ці процеси супроводжуються формуванням викривлених уявлень про закономірність нерівності соціального статусу різних культур в одній державі, що потім психологічно виражається в усвідомленні індивідом своєї неповноцінності та стає приводом для агресивного самоствердження, котре супроводжується виникненням негативного ставлення до впливу інших культур.

Зазначимо, що дослідження етнічної маргінальності запроваджені нещодавно й ще не конкретизовані, проте необхідність їх проведення та вивчення безперечно, що зумовлено фактами безпрецедентної агресії військ країни-агресорки на окупованих українських територіях.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підсумовуючи все вищевикладене, можемо зазначити, що сучасні соціальні процеси в Україні обумовлені російською збройною агресією та, беззаперечно, трансформують «ідеальні» уявлення науковців про етнічність й етногенез, через різку радикальну деформацію суспільних уявлень про «етнічний ідеал», що є основною умовою для самозбереження української нації в умовах гібридної війни, яка передбачає не лише фізичне винищення, а й жорсткий ідеологічний тиск. Саме тому переосмислення базових наукових парадигм етносоціології вкрай потрібне для розробки адекватної

реаліям сьогодення методології висвітлення етногенезу українського народу. На нашу думку, нового значення для трансформації наукового дискурсу набуває теорія «міжетнічної взаємодії», у рамках якої існують дві ключові групи наукових концепцій: культурна – акультурації та мобілізації й структурна – інтегрованості та внутрішнього колоніалізму.

Реальна соціальна взаємодія в дискурсі етносоціології неминує бути укладена в дихотомію між переслідувачами й переслідуваними. Вона може включати елементи як співробітництва, так і конфронтації, співвідношення котрих залежить від соціального контексту взаємодії, ступеня політичного та економічного розвитку, соціальної структури, відносин влади й зовнішньополітичного становища країни. У зв'язку з цим запропоновано залучати теорію етнічної маргінальності (етнофункціональної неузгодженості), яка лише нещодавно опинилася в полі зору соціологів і потребує подальшої розробки, конкретизації та впорядкування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Дембиський, С. (2022). Показники національно-громадянської української ідентичності. *КМІС*. Отримано 18.04.2023 з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>
- Ємельянова, Ю. (2019). Функції етнічної культури в епоху «нового регіоналізму» (соціально-філософський аналіз). *Соціологічні студії*, 1(14), 6–12. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-01-06-12>
- Марр, Н. (1920). *Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры*. Лейпциг, 57. Получено 10.04.2023 с <https://crecleco.seriot.ch/textes/Marr20-33.html>
- Моніторинг: громадська думка в Україні після 10 місяців війни (2022). *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)*. Отримано 08.04.2023 з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1175&page=1>
- Шульга, М. (2000). Маргінальність як криза ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 166–170. Отримано 07.04.2023 з <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89746/14-Shulga.pdf?sequence=1>
- Balibar, E., & Wallerstein, I. (1991). *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*. London & New York: Verso. Retrieved April 09, 2023 from http://rebels-library.org/files/ambig_ident.pdf
- Cohen, A. (1974). *Urban Ethnicity*. London: Tavistock, 424. <https://doi.org/10.4324/9781315013299>
- Geloso, V., & Rouanet, L. (2023). Ethnogenesis and statelessness. *Eur J Law Econ*, 55, 377–407. <https://doi.org/10.1007/s10657-023-09767-8>
- Gowricharn, R. S. (2022). Geographies of ethnogenesis and diasporas. *Geography Compass*, 16(12), e12668. <https://doi.org/10.1111/gec3.12668>
- Fontellai, L. G. (2020). The concept of ethnogenesis: the historical dynamism of collective identities. *Revista Historia-Debates e Tendencias*, 20(1), 19–35.
- Evan, W. M. (1997). Identification with the human species: A challenge for the twenty-first century. *Human Relations*, 50(8), 987–1003. <https://doi.org/10.1177/001872679705000807>
- Le Bon, G. (2009). *Psychology of Crowds*. Sparkling Books.
- Moreno, G. J. C. (2018). Ethnicity in Ancient Egypt: An Introduction to Key Issues. *Journal of Egyptian History*, 11(1–2), 1–17. <https://doi.org/10.1163/18741665-12340040>
- Olzak, S. (1983). Contemporary Ethnic Mobilization. *Annual Review of Sociology*, 9, 355–374. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.09.080183.002035>
- Park, R. E. (1928). Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*, 33(6), 881–893. <http://dx.doi.org/10.1086/214592>
- Redfield, R., Linton, R., & Herskovits, M. J. (1936). Memorandum on the Study of Acculturation. *American Anthropologist*, 38(1), 149–152. <https://doi.org/10.1525/aa.1936.38.1.02a00330>
- Renan, E. (1990). What is a nation? *Nation and Narration*. Ed. by Homi K. Bhabha. London: Routledge, 8–22. <https://doi.org/10.4324/9780203823064>
- Salnikova, S., Klymenko, O., & Yemelianova, Y. (2021). Features of Consolidation of the Ukrainian Nation in the Conditions of Decentralization. *Comprehensible Science. Lecture Notes in Networks and Systems*, 315, 329–340. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-85799-8_28
- Smith, E. (1991). *National identity*. Reno: University of Nevada Press.
- Stonequist, E. V. (1937). *Marginal person. A Study in Personality and Culture Conflict*. New York: Russell & Russell.

REFERENCES

- Balibar, E., & Wallerstein, I. (1991). *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*. London & New York: Verso. Retrieved April 09, 2023 from http://rebels-library.org/files/ambig_ident.pdf
- Cohen, A. (1974). *Urban Ethnicity*. London: Tavistock. <https://doi.org/10.4324/9781315013299>
- Dembitskyi, S. (2022). Indicators of national-civil Ukrainian identity. *Kyiv International Institute of Sociology (KIIS)*. Retrieved April 18, 2023 from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

- Geloso, V., & Rouanet, L. (2023). Ethnogenesis and statelessness. *Eur J Law Econ*, 55, 377–407. <https://doi.org/10.1007/s10657-023-09767-8>
- Gowricharn, R. S. (2022). Geographies of ethnogenesis and diasporas. *Geography Compass*, 16(12), e12668. <https://doi.org/10.1111/gec3.12668>
- Fontellai, L. G. (2020). The concept of ethnogenesis: the historical dynamism of collective identities. *Revista Historia-Debates e Tendencias*, 20(1), 19–35.
- Evan, W. M. (1997). Identification with the human species: A challenge for the twenty-first century. *Human Relations*, 50(8), 987–1003. <https://doi.org/10.1177/001872679705000807>
- Le Bon, G. (2009). *Psychology of Crowds*. Sparkling Books.
- Marr, N. (1920). *The Japhetic Caucasus and the third ethnic element in the creation of Mediterranean culture*. Leipzig. Retrieved April 10, 2023 from <https://crecleco.seriot.ch/textes/Marr20-33.html>
- Monitoring: public opinion in Ukraine after 10 months of war (2022). *Kyiv International Institute of Sociology (KIIS)*. Retrieved April 08, 2023 from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1175&page=1>
- Moreno, G. J. C. (2018). Ethnicity in Ancient Egypt: An Introduction to Key Issues. *Journal of Egyptian History*, 11(1–2), 1–17. <https://doi.org/10.1163/18741665-12340040>
- Olzak, S. (1983). Contemporary Ethnic Mobilization. *Annual Review of Sociology*, 9, 355–374. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.09.080183.002035>
- Park, R. E. (1928). Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*, 33(6), 881–893. <http://dx.doi.org/10.1086/214592>
- Redfield, R., Linton, R., & Herskovits, M. J. (1936). Memorandum on the Study of Acculturation. *American Anthropologist*, 38(1), 149–152. <https://doi.org/10.1525/aa.1936.38.1.02a00330>
- Renan, E. (1990). What is a nation? *Nation and Narration*. Ed. by Homi K. Bhabha. London: Routledge, 8–22. <https://doi.org/10.4324/9780203823064>
- Salnikova, S., Klymenko, O., & Yemelianova, Y. (2021). Features of Consolidation of the Ukrainian Nation in the Conditions of Decentralization. *Comprehensible Science. Lecture Notes in Networks and Systems*, 315, 329–340. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-85799-8_28
- Shulga, M. (2000). Marginality as an identity crisis. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 166–170. Retrieved April 07, 2023 from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89746/14-Shulga.pdf?sequence=1>
- Smith, E. (1991). *National identity*. Reno: University of Nevada Press.
- Stonequist, E. V. (1937). *Marginal person. A Study in Personality and Culture Conflict*. New York: Russell & Russell.
- Yemelianova, Yu. (2019). Functions of Ethnic Culture in the Era of “New Regionalism” (social-philosophical analysis). *Sociological Studios*, 1(14), 6–12. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-01-06-12>